

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 006915.2

Н.О.ГЕРАСИМЕНКО* З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕТРОЛОГІЇ: МІРИ ПЛОЩІ

Досліджується походження мір площі, які одночасно були й одиницями оподаткування, та їх значення в господарському комплексі українських земель X–XVIII ст. Визначено конкретні величини мір.

Ключові слова: історична метрологія, міра, плуг, волока, морг.

Однією з малодосліджених проблем історичної метрології – спеціальної історичної дисципліни, яка вивчає виникнення одиниць виміру, функціонування системи мір та засобів вимірювання в різні історичні періоди, з'ясовує реальні величини давніх мір і відповідність їх мірам сучасної метричної системи, є міри площі.

Вивчаючи становлення й розвиток землеробства на українських землях, дослідники звертали увагу на одиниці виміру земельних володінь. Вони вивчали їх поширення в різні історичні періоди та намагалися встановити величини цих мір. Серед значної кількості мір, поширених на українських землях від часів Русі до запровадження метричної системи, особливий інтерес представляють міри площі, що одночасно були й одиницями оподаткування. Ці міри в їх історичному розвитку майже не вивчалися. Проблема привертала увагу таких дослідників, як М.Довнар-Запольський, М.В.Устюгов, В.Й.Довженок, Н.О.Герасименко¹. У цій статті розглянемо походження мір площі та визначимо їх конкретні величини.

* Герасименко Неля Олексіївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів

¹ Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.1. – К., 1901. – С.744; Устюгов Н.В. Очерк древнерусской метрологии // Исторические записки. – Вып.19. – Москва, 1946. – С.306; Довженок В.И. К истории земледелия у восточных славян в I тысячелетии н.э. и в эпоху Киевской Руси // Материалы по истории земледелия СССР. – Сб.1. – Москва, 1952. – С.155; Герасименко Н.О. Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1998. – 134 с.

Однією з найважливіших галузей господарства Русі було рільництво. Оброблені або призначені для обробітку земельні площі треба обмірювати. Необроблені землі, а також ліси й урочища не обмірювали, а визначали лише їх межі за допомогою природних чи штучних межових знаків (стовпців). Про ці знаки йшлося, наприклад, у «Руській правді». За порушення меж або зрубання «знаменних» (межових) дубів визначалася велика сума покарання – 12 гривень². Знаменний дуб – це дерево, яке служило межовим знаком на рубежах володінь і визначало межі ріллі. Ці дуби були, як правило, залишками вирубаного лісу.

У Руській державі вимоги до точності одиниць виміру земельних володінь були незначними. Проте жителі визначали як їх межі, так і розміри. У давніх джерелах для позначення розмірів земельних володінь, які були й одиницями оподаткування, називаються міри «плуг» і «соха». У «Повісті временних літ» під 964 р. зазначено ще одну одиницю оподаткування – «рало». В'ятичі, наприклад, давали данину хозарам «по шелягу³ від рала»⁴. Однак рало як міра площі в руських джерелах невідоме.

У «Повісті временних літ» указано також, що князь Володимир Святославович 981 р. переміг в'ятичів і наклав на них «дань от плуга». Отже у 960–980-х рр. в'ятичі платили податок від міри під назвою «плуг», яка оброблялася однойменним знаряддям праці⁵. Плуг увійшов у життя населення Русі дуже давно. За словами грецького історика Геродота (V ст. до н.е.), на землю скіфів-землеробів, котрі проживали в той час на нинішніх українських землях, упали з неба священні золоті рільничі знаряддя праці, серед яких був і плуг. Деякі грецькі письменники вважали винахідником плуга легендарного скіфського царя Анахарсиса (кінець VII – початок VI ст. до н.е.)⁶. Відомо також, що плуг використовували для обробітку ґрунту в античних державах Північного Причорномор'я. На це вказують знахідки залізних лемешів. Збереглася також пантікапейська монета другої половини III–II ст. до н.е. із зображенням плуга⁷. На відміну від рала плуг набагато підвищував якість обробітку ґрунту, у результаті чого помітно збільшувалася родючість. Натомість вадою було те, що плуг не розпушував землю, тож її спочатку орали плугом, а потім упоперек поля розпушували ралом⁸.

² Русская правда по спискам Академическому, Карамзинскому и Троицкому / Под ред. проф. Б.Д.Грекова. – Москва; Ленинград, 1934. – С.19; Толочко А. Краткая редакция Правды Руской: Происхождение текста. – К., 2009. – Прил.2. – С.123.

³ Шеляг – назва на слов'янських землях соліда – золотої монети, яку запровадив імператор Константин I (306–337 рр.) у Римській імперії, що згодом була поширена у Візантії. Мала високу пробу, яка до 1453 р. залишалася майже незмінною (див.: Зварич В.В. Нумизматический словарь. – Л., 1979. – С.158).

⁴ Повесть временных лет / Подгот. текст В.С.Лихачёв. – Ч.1. – Москва; Ленинград, 1950. – С.47; Брайчевский М.Ю. Первое письменное упоминание Чернигова в связи с проблемой формирования города // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988. – С.39–40.

⁵ Повесть временных лет. – Ч.1. – С.58; Плетнёва С.А. Хазары. – Москва, 1986. – С.71–72.

⁶ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – Москва, 1981. – С.227; Либеров П.Д. Земледелие у скифских племён Приднепровья в VI–II вв. до н.э. // Материалы по истории земледелия СССР. – С.71–72, 79, 81, 114.

⁷ Блаватский В.Д. Краткий очерк античного земледелия в Северном Причерноморье // Там же. – С.168–169.

⁸ Історія народного господарства Української РСР. – Т.1. – К., 1983. – С.63.

Застосування плуга у сільськогосподарській практиці сприяло інтенсифікації виробництва. Тому поява такої міри, як «плуг», що нею в Русі почали обмірювати земельні площі, не випадкова. Так, у «Руській правді» зазначено: «А в селе сеяной ржи на 2 плуги 16 кадеи ржи ростовських»⁹. Отже на ділянці землі площею 2 плуги було висіяно 16 кадей жита ростовської міри. Кадь жита, за даними дослідників, висівалася на десятині площі. Тобто 1 плуг мав дорівнювати приблизно 8 десятинам (8,8 га)¹⁰.

У «Руській правді» зазначалося також, що з площі 2 плуги могли зібрати 100 копен жита. У XVIII ст. площу 10 копен жита вважали за 1 десятину поля. Тоді 1 плуг дорівнюватиме близько 5 десятин¹¹. Таким чином, міру площі 1 плуг у руський період, за даними джерел, можна вважати від 5 до 8 десятин землі (5,5–8,8 га).

У давні часи точних мір для вимірювання площі не існувало. Це пояснювалося слабким знайомством з основами геометрії та складнощами визначення площі земельних ділянок. Траплялося це й через те, що ділянки були неправильної форми. Тому з часом для встановлення розмірів орних земель почали використовувати посівні міри як, наприклад, кадь жита. В умовах ручного висіву зерна зберігалася певне співвідношення між площею й мірою висіву на ній зерна. Це співвідношення було доволі сталою величиною у часі та просторі¹², що давало можливість за відсутності межування земель застосовувати міри висіву для виміру площ земельних наділів.

Посівні міри були пов'язані з кількістю висіяного зерна й величиною та якістю зораного поля. Вони менше залежали від фізичних можливостей людини та худоби. Тому були більш зручними у використанні при визначенні площі зораного поля в інших мірах, у тому числі й у мірах плуг, набувши широкого поширення на українських землях.

Міра плуг використовувалася на українських землях і в наступні століття, у період Великого князівства Литовського. Так, ця міра згадується в люстрації Київської землі, проведеної у 1470-х рр., в опису Житомира та у грамоті короля Александра від 6 квітня 1503 р. Ф.Янушковичу на Красносельську орну землю, де зазначено її розмір – «на один плуг»¹³.

Така міра, як плуг, була відома й на Поділлі. У XVI – першій половині XVII ст. подольяни називали плугом наділ, який мав певну норму землі, достатню норму тяглової сили. Таке господарство згодом почали називати лановим або волочним, і воно служило одиницею оподаткування. За даними І.Бойка,

⁹ Міра площі «плуг» відома й в інших країнах раннього середньовіччя. Так, угорський король Андрій II подарував у 1230 р. своєму слугі Фаркону маєток на 3 плуги в осаді Бекені Угоцького комітату (див.: *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т.1. – Ужгород, 1936. – С.31).

¹⁰ Полное собрание русских летописей. – Т.1. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1962. – С.322.

¹¹ Там же.

¹² *Струмилин С.Г.* Очерки экономической истории России. – Москва, 1960. – С.9.

¹³ Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – Ч.7. – Т.2. – К., 1890. – С.5; Акты Литовско-Русского государства (XIV–XVI ст.) / Изд. М.Довнар-Запольским. – Москва, 1892. – С.105; Акты Литовской метрики / Собр. Ф.Н.Леонтовичем. – Т.1. – Вып.2. – Варшава, 1896. – С.121.

у Подільському воєводстві за переписом 1583 р. налічувалося 1190 плугових господарств¹⁴.

Подібною до міри плуг була й міра соха. Так, у 1507 р. король Сигізмунд пожалував київському зем'янинові В.Жереб'ятичу в Київському повіті с. Чеботалове землю на 1 соху. А.Соколенський подарував Києво-Печерському монастиреві своїх селян, котрі проживали у с. Старинщині на Волині із землею «на полп'яти сохи»¹⁵.

Відомостей про величину міри соха в документальних джерелах не зазначено. Тому визначити її розмір доволі складно. Можна погодитися з думкою, що стан тогочасних одиниць виміру площ у Великому князівстві Литовському до запровадження волочної поміри був невисоким¹⁶.

На початку XVI ст. в українських землях у складі Литви відзначалася надзвичайна строкатість селянських володінь. Крім того, існувало через-смузжя та велика різниця в розмірах і формах оподаткування й повинностей із земельних володінь. Різні стани суспільства намагалися встановити точний розмір свого землеволодіння для порівняння з іншими. Часто це визначали кількістю висіяного зерна, а сінокосів – кількістю возів сіна. Проте ці «міри» не були уніфікованими й відрізнялися навіть у сусідніх місцевостях¹⁷.

Привілейовані стани Великого князівства Литовського прагнули встановити єдине оподаткування селянських господарств із точним обрахуванням кількості та якості землі, більш рівномірним її розподілом між селянськими господарствами, із метою обкладання їх податками і повинностями за економічним потенціалом. Вони намагалися ліквідувати також черезсмузжя й таким чином перетворити трипільля на основну систему рільництва¹⁸.

Одну з перших спроб здійснити універсальне оподаткування селянських господарств уряд Великого князівства Литовського здійснив на Підляшші – найбільш західному воєводстві. У XIV–XV ст. у цьому краї на землях великого князя відбувалася колонізація переселенців – німецьких і польських селян. Для них було встановлено систему податків: від двору й господарства. Відведені землі мали однаковий розмір – волоку. Цю земельну міру принесли переселенці. Вона була різновидом хелминської волоки й польського лану¹⁹.

Дослідники мали різні думки щодо походження назви «волока». Одні вважали, що вона виникла від загальнослов'янської назви примітивної бороны – тонкого стовбура дерева з гілками, яка з часом перейшла на площу ріллі.

¹⁴ *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – С.265, 300.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1863. – С.127; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С.744.

¹⁶ *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С.744.

¹⁷ *Довнар-Запольский М.* Документы Московского архива министерства юстиции. – Т.1. – Москва, 1897. – С.13, 86–89, 108; *Похилевич Д.Л.* Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI–XVII вв. // Материалы по истории земледелия СССР. – С.330.

¹⁸ *Похилевич Д.Л.* Землеустройство и поземельный кадастр... – С.331.

¹⁹ Там же. – С.332.

Інші твердили, що походила від дієслова «волочити» та спочатку визначала зоране поле, яке до оранки називали ланом²⁰.

Вигоди оподаткування на волоках були значними, тому великий князь литовський і шляхта прагнули селити й місцевих селян лише на волоках, а згодом і перемиряти свої землі на волоки. Повинності, установлені від волоки, спочатку були невеликими: переважно рентою, продуктами й лише частково грішми²¹.

У 1557 р. великий князь литовський вирішив провести в державі, насамперед у своїх маєтностях, волочну поміру й доручив цю справу П.Хвальчевському. За основну міру землі було прийнято саме волоку. У «Реєстрі поміри землі на волоки» зазначалося: 1 волока дорівнює 30 моргам, 1 морг – 30 прутам, 1 прут – 7,5 ліктям. 30 прутів у довжину і 10 – у ширину становили 1 морг. На одному морзі, залежно від якості жита, висівалася солянка віленської міри. Це була бочка місткістю 102 л або 70 кг жита²².

При проведенні волочної поміри ріллю розбивали на три поля, кожне з яких ревізори намагалися відводити окремою ділянкою, щоб нарізати третину волоки кожного наділу однією смугою з такою метою, аби волоки, відповідно до «Устави на волоки», були прогонними²³. У кожній волоці було, як правило, понад 30 моргів. Оскільки на відведеній ділянці землі траплялися лісові зарослі, трясовини, болота, то компенсацію за них ревізори відводили в різак (смугах) додаткові земельні володіння. Тому волока-міра і волока-тягло мали, як правило, різні розміри²⁴.

Земельні володіння мали межі, на яких ставили копці. Це були невеликі насипи, кургани для визначення меж володінь, в основу яких закладали скло, цілі або розбиті пляшки, каміння. Насипання копців при межуванні земельних володінь було тогочасною землевпорядною практикою, яка тривала й у наступні століття²⁵.

При проведенні волочної поміри село розміщувалося у середньому полі й тягнулося вздовж основної вулиці: хати стояли на одній її стороні, гумна – з пожежних справ – на іншій, городи знаходилися за хатами і прилягали до води²⁶. Землемірні роботи здійснював мірник ликом завдовжки в один шнур. Вірówka для цього не підходила, оскільки вона всихала, а при вимірі сирих ґрунтів розмокала та видовжувалася. Не прижився у землемірній практиці й мідний ціп, адже він був заважкий, загортався при проведенні виміру в полі, а в лісі його кільця рвалися²⁷.

При проведенні землевпорядкування у селі адміністрація встановлювала примусову сівозміну. Тому на землі, що перебувала під паром, і після жнив,

²⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.856. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1–3; *Szewczyk J.* Włoka: Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi // *Prace Geograficzne* – №67. – Warszawa, 1968. – S.36; *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. – К., 1966. – С.62–63.

²¹ *Похилевич Д.Л.* Землеустройство и поземельный кадастр... – С.332.

²² Там же. – С.339.

²³ Там же. – С.352.

²⁴ Там же. – С.361.

²⁵ Там же. – С.353.

²⁶ Там же. – С.355.

²⁷ Там же. – С.375.

худоба могла пастися всюди. У селі збереглася громада, яка мала право на незайняті землі, право встановлювати примусову сівозміну і право входу в господарські ліси. Її члени утворювали свою касу, відбували повинності всім селом, мали адміністрацію, яка в державних маєтках користувалася правом юридичної особи і захисту громадських привілеїв у суді. Зберігся також суд копи²⁸.

Переваги, які принесла волочна поміра шляхті, стали тягарем для населення українських земель у складі Великого князівства Литовського. Селянський наділ у ході волочної поміри було уніфіковано, проте різниця у засобах виробництва і праці збереглася. Тому населення не бажало приймати волочну поміру. Лише у Кременецькому старостві, де волочну поміру провела королева Бона, утвердилася міра волока. Інші українські землі до утворення 1569 р. Речі Посполитої залишалися, як правило, немежованими у волоки²⁹.

Лише наприкінці XVI – на початку XVII ст., коли на Волині й Поділлі з'явилися замки польських магнатів, стало можливим посилити наступ на селянські громади. Так, Тишкевичі Лагойські спробували в 1593 р. провести волочну поміру у селах Житомирського повіту, якими вони володіли. Жителі цих сіл віднесли до її проведення вороже, тому власники на деякий час від неї відмовилися. Проте вже на початку XVII ст. земельні володіння селян цих сіл були перемеряні у волоки³⁰. Однак траплялися винятки. Так, у с. Калусове на Волині, коли власник села намагався провести тут волочну поміру, селяни покинули свої землі та розійшлися по інших селах³¹.

На українських теренах, де було проведено волочну поміру, одиницею виміру земельних володінь стала міра волока, яка дорівнювала 30 моргам. Причому польська волока значно відрізнялася від литовської. В основі відмінностей була величина ліктя, який у Польщі був набагато меншим, аніж у Литві. Так, 75 ліктів складали 1 шнур польський – 20 сажнів, 2 аршини й 9 вершків; литовський – 22 сажні, 2 аршини та 9 вершків. 1 шнур у довжину і 3 у ширину дорівнювали 1 моргу, величина якого в Польщі становила 0,5 десятини (0,6 га), а в Литві – 0,7 десятини (0,8 га). Волока налічувала 90 шнурів у довжину і 1 шнур у ширину або 30 шнурів у довжину і 3 у ширину й в Польщі дорівнювала близько 17 десятин (19 га), а в Литві – близько 20 десятин (22 га). В інших місцевостях Великого князівства Литовського збереглися міри плуг і соха. Так, у 1770-х рр. у Берестейському фільварку було зорано «на зяблю 200 плугів»³².

Проте політику уряду Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої було спрямовано на поширення волочної поміри. Тому з 1560-х рр.,

²⁸ Похилевич Д.Л. Землеустройство и поземельный кадастр... – С.385.

²⁹ Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – К., 1886. – С.251–252; Похилевич Д.Л. Землеустройство и поземельный кадастр... – С.409.

³⁰ Там же.

³¹ Архив ЮЗР. – Ч.6. – Т.1. – К., 1876. – С.150.

³² ЦДІАК України. – Ф.856. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1–3; Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – Чернигов, 1864. – С.46–47; Баранович А.И. Хозяйство фольварка на юге Волыни в XVIII в. // Материалы по истории земледелия СССР. – С.418–419, 425.

як свідчать джерела, міри плуг і соха дедалі частіше прирівнювалися до міри волока. Наприклад, від сохи, як і від волоки, брали однаковий податок³³.

У першій половині XVII ст. міра волока була поширена й на теренах Лівобережної України. За Деулінським перемир'ям, укладеним 1 грудня 1618 р. між Річчю Посполитою та Московською державою, землі Північного Лівобережжя (Чернігівський, Новгород-Сіверський і Стародубський повіти) з 29 містами відійшли до Речі Посполитої. Чернігівський і Новгород-Сіверський повіти було реорганізовано у Чернігівське князівство, а після Поляновського миру (1634 р.) – у воеводство. Стародубський із частинами Мглинського, Суразького й Новозибківського повітів у 1620 р. ввійшов до складу Смоленського воеводства та був приєднаний до Литви³⁴.

Того ж року в райони Північного Лівобережжя України на «ординацію замков от Москви рекуперованих» було направлено урядових комісарів: мозирського старосту Б.Стравинського й королівського секретаря В.Глембоцького³⁵. Вони повинні були провести ревізію прав колишніх володарів маєтків. Комісари перевіряли майнові документи, а за їх відсутності враховували свідчення очевидців і сусідів. Ті власники, котрі мали документи на маєтності, одержували королівські грамоти в першу чергу. Так, московський поміщик І.Гладкий, котрий не захотів залишити свої земельні володіння на Стародубщині й переходити після Деулінського перемир'я до Московії, пред'явив відповідні документи на право володіння та одержав на них королівську грамоту. Але замість колишніх його земельних маєтностей, що знаходилися в різних місцях, йому відвели землі над р. Сечно та у с. Гориславному, що становили 10 четвертей поля російською мірою. До них прирізали ще й пустир, котрий знаходився за селом. Мірничі³⁶ провели вимір цих земельних володінь і зазначили їх розмір – 50 волок. У польських або литовських волоках, залежно від того, до якої юрисдикції вони ввійшли, було виміряно землі й інших колишніх поміщиків³⁷. Отже при проведенні урядовцями Речі Посполитої ревізії прав на володіння маєтками та межових робіт московські міри витіснялися польсько-литовськими.

Великі земельні володіння, розділені на волоки, одержали на Північному Лівобережжі польсько-литовські магнати та шляхтичі. У 1625 р. панові Рапсану в урочищі Синині, що знаходилося неподалік Стародубського замку, було відведено 40 волок землі, а у Стародубському повіті – 50 волок з усіма угіддями. Власниками чималих земельних обширів і навіть цілих міст – Новгорода-Сіверського, Погара, Мглина – стали А.Пясочинський і М.Абрамович. Великі земельні володіння одержало духівництво, переважно католицьке. У 1628 р. 85 волок одержав чернігівський монастир проповідників-домініканців і 15 – чернігівський костел³⁸.

³³ Любавский М.И. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910. – С.253; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С.745.

³⁴ Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С.292–293, 296.

³⁵ Багалея Д.И. Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А.М.Лазаревского «Описание старой Малороссии». – Санкт-Петербург, 1891. – С.50.

³⁶ Так у Речі Посполитій називали землемірів.

³⁷ Багалея Д.И. Новый историк... – С.50.

³⁸ Там же. – С.51–53; Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Вып.2. – Чернигов, 1867. – С.155–158.

Земельні володіння на півночі Лівобережної України відводили також козакам. Не маючи коштів, щоб найняти польських жовнірів для охорони міст, король Сигізмунд запросив на цю службу козацтво, надаючи замість платні земельні володіння. Для відведення землі направлялися королівські мірничі. У Почепі, наприклад, мірничий Велющинський нарізав козацькій родині, один зі членів котрої ніс кінну службу, «волок четьре»³⁹.

Із часом уряд Речі Посполитої почав вимагати виконання військової служби з охорони місцевих замків і від тих козаків, які володіли лише 2 волоками землі. Так, А.Королькевич, котрий мав 1 волоку в с. Доманичах, «принял другую уволеку по римарю вакующую», і маючи, таким чином, «грунт на полконя, меет послугу замковую отпраляти як другие козаки»⁴⁰.

Охорону замку у Стародубі несла сотня козаків, якій мірничі відвели 400 волок землі. Крім ріллі до волоки додавали різні угіддя, а також право «в'їзду в пуцу», тобто заготівля деревини для своїх потреб. На території, що належала міському замку, козаки одержували землю для зведення будинків і під присадибні ділянки. Земля та споруди на ній, за наданими урядом правами, могли передаватися у споконвічну власність як козаків, так і їхніх нащадків⁴¹.

Продавати земельні ділянки й господарські будівлі городові козаки могли лише з дозволу начальника місцевого замку, і тільки особам, котрі могли нести військову службу. Для зведення житла та господарських будівель їм надавався шестирічний привілей, який звільняв їх від деяких службових обов'язків. Після цього козаки повинні були відбувати військову службу, кожні чотири місяці з'являтися на реєстрацію й не підтримувати козацько-селянських повстань, які час від часу спалахували на території України. На період воєнних дій, особливо під час облоги міста, козакам надавалася ще й окрема платня: кожні три місяці – по 8 польських злотих⁴². Козацькі сотні, призначені для охорони замків, було організовано у Стародубі, Мглині, Трубчевську, Почепі та інших містах. Вони мали свої короги (прапори). У Стародубській сотні, наприклад, був червоний прапор із синім хрестом посередині⁴³.

Земельні володіння, розміри яких визначалися у волоках, отримали від уряду міста Північного Лівобережжя: Стародуб, Чернігів, Почеп, Мглин та ін. Зокрема Чернігову було відведено 30 волок землі на міський фільварок, 36 – на утримання міського уряду; Мглину – 10 волок на вїта, 6 – на бурмистрів, по 2 – на писаря й на фільварок⁴⁴. Через те, що козаки отримували земельні володіння за виконання певних службових обов'язків, 4 волоки вони називали «службою» (або «пляцем»), а четверту частину – «чверткою».

Отже на теренах Північного Лівобережжя уряд Речі Посполитої вживав заходів щодо поширення серед місцевого населення для вимірювання земельних

³⁹ Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Вып.4. – Чернигов, 1885. – С.613, 619–620.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же. – С.53–54.

⁴² Романовский В.А. Основные проблемы истории феодализма на Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: 1961. – Рига, 1963. – С.187.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во II пол. XVII в.) // Воссоединение Украины с Россией. – Москва, 1954. – С.410.

володінь польсько-литовських мір. Відсутність достатніх джерел цього періоду, де згадувалися б земельні міри, не дає можливості всебічно простежити межі розповсюдження волюки. Документальні дані підтверджують доволі широке її застосування у Стародубському, Чернігівському та Новгород-Сіверському повітах.

Національно-визвольна війна українського народу проти магнатів і шляхти, яка розпочалася 1648 р. й переросла в національну революцію, ліквідувала велике магнатське, середнє та дрібне шляхетське землеволодіння. Проте вимірювання землі у волюках залишилося. У цих мірах визначалися розміри земельних володінь у маєтках шляхти, ті з представників якої, вступивши до козацького війська, зуміли їх зберегти. Так, гетьман Б.Хмельницький за заслуги перед козацтвом видав універсал шляхтичеві П.Ярмултовському на с. Вербичі й 6 волюк у с. Горбове, якими він володів до війни⁴⁵.

У волюках зазначалися земельні володіння в підтверджувальних гетьманських універсалах містам. Наприклад, у документах І.Самойловича та І.Мазепи від 13 червня 1672 р. і 17 вересня 1687 р., наданих урядникам Чернігова⁴⁶. У часи Речі Посполитої землі с. Лотаки на Стародубщині також було розділено «на полоси, то єсть у волюки». Після вигнання магнатів вільні земельні площі на правах займанщини заселяли козаки й селяни. На початку XVIII ст. їх почав скуповувати лотаківський піп І.Пригара, а згодом і його син Стефан. Розміри цих земельних володінь зазначалися у волюках⁴⁷. У 1720–1730-х рр. землі козаків і селян у с. Лотаках придбав стародубський городовий отаман Озерський. Крім того, він скупив земельні володіння й у нащадків І.Пригари. У результаті разом зі придбаним у місцевих козаків і селян у нього стало «пол 4 з третиною уволюки»⁴⁸. У 1737 р. значні земельні володіння у с. Лотаках опинилися в руках стародубського полкового судді М.Ханенка. 1 чвертку землі він купив за 10 російських рублів, 3 чвертки – за 30, а пляц зі чверткою – за 50. Тобто міра «пляц» містила 4 чвертки. Після смерті М.Ханенка його нащадки звернулися до гетьмана К.Розумовського стосовно підтвердження прав на ці володіння, зазначивши, що їхній батько впродовж 30 років скупив у жителів села «полдесяти уволюки»⁴⁹.

Отже у XVIII ст. земельні володіння селян і рядових козаків на Північному Лівобережжі вимірювалися у пляцах і чвертках. Козацька старшина й духовництво для вимірювання своїх земель використовували волюку та її фракції. Наприклад, у с. Новий Дроків Стародубського полку продана 1729 р. земля «в пляцах, мерою шесть чверток [...] находилась смежно с одной стороны от уволюки поповой»⁵⁰.

⁴⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.1. – Спр.54497. – Арк.93; *Лазаревський О. Українські посполиті (1648–1783) // Розвідки про селянство на Україні-Русі у XV–XVIII ст.* – Л., 1902. – С.137.

⁴⁶ Генеральное следствие о маентностях Черниговского полка 1729–1730 / Изд. Н.П.Василенко. – Чернигов, 1908. – С.310, 342, 352–366.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.611-а. – Арк.20 зв.

⁴⁸ Там само. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.165–167; Ф.51. – Оп.3. – Спр.611-а. – Арк.20 зв.

⁴⁹ Там само. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.169, 172 зв. – 173 зв.; Ф.269. – Оп.1. – Спр.3798. – Арк.2–2 зв.; ІР НБУВ. – Ф.61. – Спр.1093. – Арк.1 зв., 2 зв., 3 зв.

⁵⁰ *Филимонов Е.С.* Румянцевская генеральная опись Суражского уезда 1767 г. – Вятка, 1888. – Приложение: Земельные акты. – С.24.

Із першої половини XVIII ст. російський уряд почав запроваджувати на Лівобережжі України свою систему мір. Відтепер козацькі старшини для вимірювання своїх земельних володінь використовували нові одиниці. Так, генеральний бунчужний І.Бороздна свої земельні посілости, що знаходилися у с. Медведів Стародубського полку, у другій половині століття вимірював уже в російських мірах висіву – «четвертях»⁵¹.

На Правобережжі України у XVII – на початку XVIII ст. ішов процес розпаду складних волочних господарств на окремі двори. Це відбувалося через те, що їхні власники брали податки й повинності не від волоки, а від кожного окремого двору. Волоки почали вимірювати, перетворюючи їх із господарства на ділянку землі у 30 моргів. Заміна волочної системи подвірною мала на меті повніше охопити робочу силу тих, хто проживав на цій землі, збільшивши кількість податків⁵².

Таким чином, плуг і соха як міри площі відомі від часів Русі. Вони являли собою конкретні земельні ділянки, що оброблялися одним плугом або сохою, включно з певною кількістю необхідної робочої худоби. Площа земельних володінь під назвою «плуг» була різною та залежала від якості ґрунту. У період Русі вона коливалася в межах 5–10 га. Плуг був також і податковою одиницею. Відомостей про розмір міри «соха» в Руській державі виявити не вдалося. Це питання ще потребує подальшого дослідження.

Із проведенням у Великому князівстві Литовському в 1557 р. волочної поміри плуг і соху перемеряли та прирівняли до міри волока, відповідно перші дві міри зникли. На Лівобережжі України волоку запровадив уряд Речі Посполитої в першій половині XVII ст., і застосовувалася вона лише на північних теренах регіону одночасно з місцевими одиницями вимірювання площі. У другій половині XVIII ст. тут поширилися російські міри. У Правобережній Україні волока як господарська й податкова одиниця з XVII ст. поступово зникає. Проте її продовжували використовувати як земельну міру, яка дорівнювала 30 моргам.

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.8.

⁵² Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. – Москва, 1968. – С.249.

In this article author researched the origin of land measurement that at the same time was the taxing unit. Also covered up their meaning in the household complex of Ukrainian lands in 10–18th centuries and specified concrete measurement volume.

Keywords: historical metrology, measure, pluh, voloka, morg.

